

Balogh Dávid: Istentiszteleti bibliaolvasás az 5. századig

A 20. század első felének liturgiai (és homiletikai) szakirodalmi még tényként kezelték, hogy az ógyház gyülekezetei számára az istentiszteleti bibliaolvasás gyakorlatához mintaként a zsinagógai istentisztelet szombat reggeli formájának ciklikus Írás-olvasása (Tóra és Próféták) szolgált.¹ A legújabb kutatások azonban némileg árnyalják ezt a kérdéskört.

Ennek a legfőbb oka az, hogy az 1. század zsinagógai gyakorlatáról nagyon kevés adatunk van. Ahogyan már a 20. század közepétől egyre többen rámutattak, a Tóra és a prófétai szövegek olvasását rögzítő rabbinikus szövegek a 2-3. században keletkeztek.² Tovább nehezíti a kutatást, hogy részletes zsinagógai olvasmányrendek viszont csak a 10-12. századtól ismertek.³ Természetesen nem lehet azt állítani, hogy a 2-3. században rögzített gyakorlat az olvasmányok tekintetében valamilyen formában ne lett volna jelen az 1. század zsinagógai istentiszteletén, hiszen már az Ószövetség is több helyen (5Móz 31,10-12; 2Kir 22, 8-13; 23, 1-3; Neh 8) említi a Törvényt mint szent irat nyilvános felolvasását. Bizonyos, hogy az istentiszteleti bibliaolvasás állandó és viszonylag rögzült gyakorlat volt a Jézus korabeli zsinagógai istentiszteleten. Több forrás (Philón, Flavius, Theodotus) is alátámasztja, hogy a Tóra felolvasásának elsődleges funkciója volt az istentiszteleteken. Erről tanúskodik az Apostolok Cselekedetei 15,21-ben Jakab apostol is: „Mert Mózesnek ősidőktől fogva minden városban megvannak a hirdetői, hiszen a zsinagógákban minden szombaton olvassák”.⁴

A kérdés az, hogy olvastak-e más szent iratot a Tórán, azaz Mózes öt könyvén kívül? Amennyiben a korabeli, fent említett forrásokat és írókat vesszük alapul, a válasz: nem. A gyakorlat legkorábbi rögzítésekor, a 2-3. század fordulóján a zsinagógai istentisztelet a következő állandó elemekből épült fel: *Sömá*; imádságok; olvasmány a Törvényből és a Prófétákból; áldás.⁵ A Törvényt három év alatt (folyamatosan) olvasták végig, mely egyesek szerint, ahogyan már említettük, akár az 1. századig is visszavezethető gyakorlat, azonban a prófétai szövegek felolvasásának (*haftará*) nincs kézzel fogható bizonyítéka a korai, 1. századi forrásokban.⁶ Fontos megemlíteni, hogy két helyen az Újszövetség utalást tesz, az 1. századi források közül egyedülként, a prófétai szövegek zsinagógai felolvasására. Az egyik ilyen hely az Apostolok Cselekedetei 13,15, ahol Pál és kísérei szombaton elmentek a piszidai Antiókhia zsinagógájában, és ahol „a törvény és a próféták felolvasása után a zsinagóga elöljárói odaküldtek hozzájuk, és azt üzenték nekik...” A másik igehely a Lukács 4,16-19, ahol Jézus szombatnapon a názáreti zsinagógában olvasta az Ézsaiás 61,1-2-t.⁷

A két kivételt számításba véve is elmondható, hogy míg az első századok (és különösen Jézus

korának) zsinagógai írásolvasása főként a Tórából állt, addig az óegyházi írók és források arról tanúskodnak (és ezt a későbbiekben látni fogjuk), hogy az első századok keresztyén gyülekezetei elsősorban a prófétákat olvasták az ószövetségi iratok közül. Reumann rámutat arra, hogy ha már az 1. században úgy olvasták (volna) folytatólagosan a Tórát a zsidók, ahogyan a 2-3. század fordulóján bizonyosan tették, a keresztyén gyülekezetek számára ez a gyakorlat önmagában elégtelennek bizonyult (volna) ahhoz, hogy a törvény keresztyén, páli értelmezéséhez közelebb jussanak.⁸ A 180 körül keletkezett Muratori-kánontöredék például azt írja Hermász Pásztoráról, hogy azt „a templomban a nép elé tájni nem szabad az idők végezetéig sem a próféták közt, mivel azoknak teljes a száma, sem az apostolok közt”.⁹ A Tóráról nem esik szó.

Ha a keresztyén istentiszteleti bibliaolvasás eredőit keressük, egészen biztos, hogy nem csak a zsinagógai formákat és gyakorlatokat kell szem előtt tartanunk, hanem szélesebb és mélyebb vallás- és kultúrtörténeti beágyazottságról beszélhetünk. Pap Ferenc megfogalmazása szerint „a Szentírás évezredekken keresztül elsősorban istentiszteleti keretben felolvasott könyvként, ekként hirdetett igeként realizálódott a keresztyénség számára. [...] Az Írás olvasása, azaz hirdetése nélkül nincs istentisztelet, liturgia. A felolvasás szent pillanat: Isten beszéde szólal meg, nyílhat meg a Szentlélek által mindannyiunk számára, minden alkalommal.”¹⁰ Kissé zárlatos érvelésnek tűnne azt állítani, hogy azért olvastak a keresztyének az Írásokból az istentiszteleteken, mert a zsidók is így tettek a zsinagógákban, és ez egyfajta mintaként szolgált volna. A valóság ezzel szemben az, hogy az istentisztelet és a Bibliából mint szent könyvből való felolvasás elválaszthatatlan egységet alkot. Egyedül innen érthető meg az, amit a későbbiekben látni fogunk, hogy már az első évszázadokban olyan sokféle bibliaolvasási tradíció alakult ki a keresztyénségen belül, nyugaton és keleten egyaránt. Ez egybecseng Hafenscher Károly megállapításával, mely szerint „Jézus semmiféle liturgiai vagy istentisztelettel kapcsolatos utasítást, előírást nem adott tanítványainak, az első gyülekezet a liturgiai szabadság boldog és nehéz állapotában kezdte formálni Isten előtt folyó közösségi életét, azon belül is az istentiszteleti gyakorlatot.”¹¹

A legújabb kutatások részben ezért is irányulnak a zsinagógától eltérő más minták és gyakorlatok felé. Az ókori ember számára az olvasás és felolvasás ugyanis a ma megszokottól jelentősen eltért. A hangos felolvasás művelődés- és kultúrtörténeti sajátosságainak vizsgálata során egy nem vallásos, profán összejövetel, a görög-római lakomák szokása és rendje is a kutatók érdeklődési körébe került. Valeriy A. Alikin monográfiájában felhívta a figyelmet rá, hogy az antik műveltségű világban a különböző szövegek olvasása szinte kivétel nélkül hangos felolvasást jelentett, akár volt a felolvasónak

hallgatósága, akár egyedül olvasott.¹² A hangos felolvasás az oktatás része is volt, hiszen úgy tartották, hogy a leírt szöveg teljes értelmét csak így lehet megérteni, elsajátítani. Ennek a gyakorlatnak egy jó példája az Apostolok Cselekedetei 8,30, ahol Fülöp hallja, hogy az etióp eunuch Ézsaiás prófétát olvassa hangosan önmaga számára.

A hangos felolvasás már csak azért is szükségszerű volt, mivel a korabeli szövegek a *scriptio continua* gyakorlatát követve íródtak, tehát nem (vagy alig) alkalmaztak központozást és szövegtagolást az írók. Az olvasó tehát rákényszerült arra, hogy a szöveg kimondásával találja meg annak értelmét.¹³ Ehhez hozzá kell tenni, hogy a hallgatóság (már ha volt ilyen) nagy része pedig rákényszerült arra, hogy felolvassanak neki, ugyanis többek között James Dunn kutatási eredményeire támaszkodva elmondható, hogy a Jézus korabeli, azaz 1. századi zsidóság szóbeliségre épülő társadalmat alkotott, ugyanis az írni, olvasni tudók hozzávetőlegesen csak az összlakosság tíz százalékát tették ki.¹⁴

A nyilvános felolvasásra több alkalom is adódott, azonban az egyik leggyakoribb ilyen a már említett görög-római közös lakomák utáni összejövetel (*symposium*) volt. Ezeken az összejöveteleken költők, írók, történetírók munkáiból olvastak fel különböző társadalmi rangú emberek. Előfordult, hogy a szöveg felolvasója maga az író volt, aki a társaság véleményét is várhatta egy-egy felolvasás után. Továbbá lehetett az olvasó az est házigazdája, de nagyon gyakran egy erre a feladatra kiképzett és felkért szakolvasót (*lector*) bíztak meg. A *lectorok* sok esetben képzett, tanult rabszolgák voltak, akiknek feladatuk és kötelességük volt szórakoztatni a ház urát és vendégeit.¹⁵ Túlzás lenne természetesen azt állítani, hogy ha nem a zsinagógai istentisztelet, akkor ez a profán, társadalmi szokás lenne a közösségi bibliaolvasás közvetlen előfutára. Azonban biztos, hogy a földközi-tengeri térség gyülekezeteinek *pogánykeresztyén* tagjai ismerték ezt, sőt mi több, akár maguk is részt vettek ilyen lakomán. Gerard Rouwhorst szerint, ha fenntartható az állítás, hogy a *zsidókeresztyének* számára a közösségi olvasás gyökerei a zsinagógáig nyúlnak vissza, akkor a *pogánykeresztyének* esetében ezt a formális lakomák rendjében kell keresni.¹⁶ Az 1Korinthus 11,17-34 tanúskodik arról, hogy Korinthusban az úrvacsorával egybekötött közös étkezéseket tartottak. Az itt megnevezett helyen kitűnik, hogy a korinthusi gyülekezetben éppen ez a liturgián kívüli, már-már „világias” alkalom lett a megosztottság és visszaélések színtere.¹⁷ Mivel az úrnapi istentisztelet és az úrvacsora már a kezdeti időktől fogva összetartozott,¹⁸ így elképzelhető, hogy ezt a közös étkezést minden istentisztelet után megtartották. Az Alikin és Rouwhorst által képviselt iskola azonban nem veszi észre eme hipotézisben rejlő nagy ellentétet. Míg a görög-római *symposium* esetében a hangsúly az étkezésen volt, addig a keresztyének összegyülekezésénél a hirdetett és látható igén (vö. ApCsel 2,42). Az előbbinél a szövegek felolvasása, míg az utóbbinál maga az étkezés (már ha

valóban követte ilyen) volt a járulékos cselekmény.

Az újszövetségi iratok alapján arra következtethetünk, hogy 1. századi keresztyén gyülekezetek a már említett prófétai iratokon kívül főként apostoli leveleket olvastak.¹⁹ Ez utóbbira rengeteg utalásunk van (pl.: Kol 4,16; 1Thessz 5,27; 1Tim 4,13; Filem 1-2). Bár feltételezhető, hogy az 1. században, különösen annak vége felé olvasták már az evangéliumokat is, azonban az első forrásunk erről csak a 2. századból való, mégpedig Jusztin mártír 163 körül íródott Apológiájából. „És a Napról elnevezett napon mindannyian, városokban és falvakban egyaránt összejövetelt tartunk, ahol felolvassuk az apostolok emlékiratait és a próféták írásait, amennyire azt az idő engedi.”²⁰ Művében másutt egyértelművé teszi, hogy az apostolok emlékiratai tulajdonképpen az evangéliumok. „Az apostolok is emlékirataikban, melyeket evangéliumoknak nevezünk, úgy hagyományozták, ahogyan azt ők parancsként kapták, hogy Jézus fogta a kenyeret, hálát adott és így szólt...”²¹

A 2. századra a bibliaolvasás már egészen biztosan egy állandó, de megvalósítását tekintve gyülekezetenként változó gyakorlat lett. Megfigyelhető azonban, hogy míg az említett görög-római lakomákon a felolvasás a lakoma után következett, addig a keresztyén istentiszteleten az ógyházi írók beszámolóí alapján az Írásokat az úrvacsora előtt olvasták. A legegyszerűbb magyarázata ennek abban rejlik, hogy akik még nem voltak teljes jogú tagjai az egyháznak (pl. katechumenek), azok is ott lehettek a felolvasásnál, és csak az úrvacsora előtt kellett távozniuk. Nehezebb lett volna megszervezni, hogy az úrvacsora végeztével ők időben érkezzenek meg az istentisztelet folytatására.²²

A 3. századra számos helyen nem csak vasárnap, hanem a hét minden napján összegyülekeztek a keresztyének, amiből következett, hogy az Írás felolvasása is napi gyakorlattá vált. Az eddig olvasott apostoli levelek, evangéliumok és ószövetségi próféták mellé más könyveket is a napi olvasmányok részévé tettek: a Törvényt, a Zsoltárok könyvét és az Ószövetség történeti könyveit. Órigenész homíliáiból tudjuk, hogy az alábbi könyveket biztosan olvasták: 1-5Mózes, Józsué, Bírák, 1Sámuel, Zsoltárok, próféták, evangéliumok, apostoli levelek.²³ Ekkor még komoly teológiai, egyházfegyelmi kérdés volt az, hogy mely könyvek képezik nem csak az újszövetségi kánon részét, hanem hogy melyeket lehet felolvasni az istentiszteleten. Eusebiosz a 4. században így ír a Muratori-kánontöredék által már a 2. században indexre helyezett Hermász Pásztoráról:

Mivel ugyanez az apostol a rómaiakhoz írt levelének végén lévő üdvözlésekben megemlíti a többiekkel együtt Hermászt is, akiről azt tartják, hogy a Pásztor című könyv szerzője, ezért tudni kell, hogy egyesek ezt

is elutasítják, úgyhogy nem számítják az általánosan hitelesnek elismert írások közé, mások viszont nagyon fontosnak ítélik, akik szerint nélkülözhetetlen a bevezető oktatásnál. Ezért aztán tudomásom van róla, hogy már templomokban is nyilvánosan felolvassák, és azt is tapasztaltam, hogy néhány igen régi író is idézte. Ennyit a vitathatatlanul isteni írásokról és azokról, melyeket általánosságában nem mindenki tart annak.²⁴

Szintén a 3. században történt a *lector* tisztség megszilárdulása. Ez nem azt jelenti, hogy korábban ez a tisztség ne létezett volna, hanem azt, hogy innentől kezdve nagyobb megkülönböztetéssel beszélhetünk róla. Cipriánusz karthágói püspök például a 38. levelében írja, hogy egy Aurelius nevű fiatalembert bízott meg a *lector* szolgálattal, mivel a szorongatásokban is hitvallónak bizonyult.²⁵ A *Traditio Apostolica* (215 körül) elnevezésű szokásjog gyűjtemény XI. cikkelye értelmében „A lektort azzal nevezik ki, hogy a püspök átadja a könyvet; kézfeltételt pedig nem kap.”²⁶ Órigenész azonban arról tudott, hogy Cézáreában a *lector* a klérus teljes értékű tagja volt.²⁷

Az első századok uralkodó bibliaolvasási gyakorlata a *lectio continua* és a *lectio semi-continua* volt. Az előbbinél a bibliai könyveket folyamatosan olvasták végig, az utóbbi esetében viszont rövidebb összefüggő szakaszokat olvastak.²⁸ Órigenész gyakorlatából tudjuk, hogy nem csak a nagy ünnepnapokra, hanem az ünnepi időkre is gondosan válogatta az olvasmányokat, a nagybőjti időre például Jób könyvét olvasták, hiszen szerinte Jób szenvedését olvasva lehet Krisztus szenvedéséhez közelebb jutni.²⁹ A 4-5 századtól azonban, amikor az egyházi év nagy üdv történeti ünnepei fixálódtak,³⁰ már szélesebb körben is megmutatkozott az igény az ünnepekhez kötött olvasmányok kijelölésére és rögzítésére. A *lectio continua* mellett megjelentek a tudatosan az ünnepekhez rendelt perikópák, azonban ezek ekkor még nem szorították ki a folyamatos olvasást, ellenkezőleg, a *lectio continua* is megerősödött, hiszen kialakult, hogy a formálódó egyházi évben melyik hosszabb bibliai szakaszt melyik időszakban kell olvasni. A *lectio continua* és az ünnepi textusok egymás mellett, egymást jól kiegészítve léteztek.³¹ Chrysostomos nagybőjtben például a pátriárkák történeteit olvasta és prédikálta, húsvét és pünkösd között pedig az Apostolok Cselekedeteit.³² Egy adalék ahhoz, hogy valóban nincs új a nap alatt (vö. Préd 1,9): a Római Katolikus Egyház jelenleg is használatban lévő olvasmányrendje a húsvéti időre (értsd: húsvét és pünkösd közötti idő) az első helyen lévő, szokásos ószövetségi olvasmány helyett az Apostolok Cselekedeteit írja elő.³³

Míg a keleti keresztyénség olvasmányrendjeire leginkább Chrysostomos, addig a nyugati keresztyénségére Augustinus hatott. Chrysostomoshoz hasonlóan ő is használta a *lectio continua* és *semi-continua*át, János evangéliumát például rövidebb, összefüggő szakaszokra bontva olvasta és prédikálta,³⁴ húsvétkor többnyire Máté, Lukács és János evangéliumát, míg nagypénteken a szenvedéstörténet márki változatát olvasta.³⁵

A Szentírás felolvasása és az ahhoz kapcsolódó igehirdetés elválaszthatatlan egységet alkotott. Dolhai Lajos a patrisztikus prédikáció három fajtáját különbözteti meg: kérés, katechesisz és homília. A kérés „az evangélium legelső, közvetlen hirdetése”, a katechesisz egyfajta tanító beszéd, mely a Krisztus-misztériumba vezet be, a homília pedig „a hívek közösségének rendszeres tanítása, különösképpen a liturgia keretében”.³⁶ Ha párhuzamot szeretnénk vonni, ezek közül a homília feleltethető meg leginkább a mai értelemben vett istentiszteleti, szószéki prédikációnak. Ez számunkra nagyon fontos, hiszen ahogyan Szetey Szabolcs rámutatott, a reformáció az igehirdetés terén nem újat hozott a szó legszorosabb értelmében, hanem felfedezte a régit. Kálvin és Luther az egyházatyák által is használatos ősi prédikációs formához, a homíliához tértek vissza.³⁷

A 4-5. századra több gyakorlat is kialakult arra vonatkozóan, hogy milyen arányban olvastak ó-, illetve újszövetségi szakaszokat. Antiókiától keletre, ahol a keresztyének többsége szír anyanyelvű volt, a két újszövetségi olvasmányt kettő (vagy több) ószövetségi követte, melyekből legalább egyet a Tórából, egyet pedig prófétai iratból olvastak. A két újszövetségi olvasmányból egy mindig evangélium, egy pedig apostoli levél volt. Ezt a beosztást azután később is megőrizték a szíriai liturgikus tradíciókban, további olvasmányrendekben. Galliában, Hispániában vagy Antióchiában (ahol Chrysostomos is szolgált) csak egy ószövetségi szakaszt olvastak a két újszövetségi (evangélium és apostoli levél) előtt, melyek után ünnepelték az úrvacsorát. Rouwhorst szerint ez a gyakorlat az Ószövetség keresztyén értelmezéséről tanúskodik, azaz hogy az Ószövetség tipológiai és próféciai Krisztusra mutatnak előre.³⁸ Számos hagyományban azonban nem volt ószövetségi olvasmány, csak a két újszövetségi. Az úgynevezett örmény lekcionáriumban, melyet a jeruzsálemi tradíció egyik legfontosabb továbbélőjének tartunk, az Ószövetség csak ritkán, például ószövetségi hithősök ünnepein vagy vigíliákon szerepelt.³⁹

Az 5. századtól (főleg nyugaton) egyre inkább háttérbe szorult a lectio continua gyakorlata. Ezzel szemben keleten a szír egyház olvasmányrendje (mely végső formáját a 6. században érte el) és a bizánci olvasmányrend alapján a hétközi istentiszteleteken folyamatosan olvasták a Bibliát, csak a vasár- és ünnepnapokra vették át a perikópákat.⁴⁰

Megfigyelhető azonban egy másik érdekes jelenség is: amennyiben még tartotta magát nyugaton a lectio continua, gyakrabban olvasták így az Újszövetséget, mint az Ószövetséget. Sőt, ez utóbbi egyre inkább a monasztikus közösségek sajátossága lett a nyugati istentiszteleti hagyományban, azon belül is a bencések voltak azok a 6. századtól, akik az imaórákon egy éves ciklusban olvasták végig az Ószövetséget.⁴¹ A lectio continua háttérbe szorulásával tehát az Ószövetség olvasása is háttérbe szorult, gyakorlatilag egy kiváltságos

elit részesült csak belőle. Fontos megjegyezni, hogy a különböző bibliaolvasási hagyományok kialakulása, majd a kötöttebb ünnepi textusok elterjedése ellenére a 7-8. századig nem beszélhetünk kötelező érvényű olvasmányrendekről.⁴²

Az első öt században nagy változásokon ment keresztül a keresztyén egyház istentiszteleti bibliaolvasása. Míg az első két század az útkeresésről szólt, addig a 3-4. századtól kezdve már megjelentek az egyre változatosabb gyakorlatok. Az ünnepi olvasmányok megjelenése és rögzülése azonban meglátásom szerint sokkal nagyobb fordulatot hozott, mint csupán a lectio continua fokozatos háttérbe szorulása vagy az Ószövetség egyre aránytalanabb mellőzése. Míg a lectio continua esetében a hangsúly szinte kizárólag a bibliai könyvön és annak tekintélyén van,⁴³ addig az egyházi év ünnepeit szem előtt tartó olvasmányrend igéi Renato de Zan megfogalmazása szerint bizonyos értelemben kiemelkednek az eredeti kontextusukból, és az ünnep kontextusában új, ünnepi értelmet nyernek.⁴⁴ Láthattuk, hogy az első századok bibliaolvasási hagyományai nem kényszerből és parancsra formálódtak. Semmilyen zsinati határozat nem írta elő, hogy a Bibliát folyamatosan, módszeresen, elmélyülten olvassák, sem azt, hogy az ünnepekhez, akár az ünnepi időszakokhoz bizonyos textusokat rendeljenek. Fontos tisztázni, hogy ezeknek a kialakulásánál és rendezésénél nem a kényszerek, a már bevett minták voltak meghatározóak, hanem valóban szabadok voltak arra, hogy változatosan olvassák a Bibliát az istentiszteleten. Pap Ferenc megfogalmazása szerint „az egyházi év, az egyházi évhez kapcsolódó hatalmas, kifogyhatatlan és mindig megújuló liturgikus örökség gazdagsága hihetetlen összefüggésekre, üzenetekre vezet el a nyitott szívvel közeledő lekipásztort és gyülekezetét.”⁴⁵

Bibliográfia

Alikin, Valeriy A.: *The Earliest History of the Christian Gathering. Origin, Development and Content of the Christian Gathering in the First to Third Centuries*, Leiden, Brill, 2010.

Balla Péter: *Az újszövetségi iratok története*, Budapest, Károli Egyetemi Kiadó, 2008.

Baudot, Jules: *The Lectionary. Its Sources and History*, London, Catholic Truth Society, 1910

Bogár János: *Az egyházi évkör kialakulása és hatása az ígehirdetésre. Különös tekintettel a református keresztyén egyház istentiszteletére. Liturgikai tanulmány*, Debrecen, 1932.

Dalmais, Irenaeus: *The Liturgy of the Synagogue and the Christian Liturgy*, Life of the

Spirit, XI. évf., 1956/11, 173-181.

de Zan, Renato: Bible and Liturgy, in Anscar J. Chupungco (ed.): *Handbook for Liturgical Studies, vol. 1. Introduction to the Liturgy*, Collegeville, The Liturgical Press, 1997, 33-52.

Dolhai Lajos: *Az ókeresztény egyház liturgiája*, Budapest, Jel Kiadó, 2017.

Dunn, James: *Kezdetben volt az evangélium. Jézus, Pál és az evangéliumok*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2014.

Erdő Péter (szerk.): *Az ókori egyházfegyelem emlékei*, Budapest, Szent István Társulat, 2018.

Glaue, Paul: *Die Vorlesung Heiligen Schriften im Gottesdienste*, Verlag von Alexander Dunckel, Berlin, 1907.

Hafenscher Károly: *Liturgika. A keresztény istentisztelet protestáns megközelítésben, ökumenikus szellemben*, Budapest, Luther Kiadó, 2010.

Istentiszteleti és Szentségi Fegyelmi Kongregáció: *Homiletikai direktórium* (ford. Diós István), Budapest, Szent István Társulat, 2016.

Kunze, Gerhard: Die Lesungen, in Karl Ferdinand Müller - Walter Blankenburg (ed.): *Leiturgia. Handbuch des evangelischen Gottesdienstes, Band 2*, Kassel, Johannes Stauda-Verlag, 1955.

Link, Christian - Luz, Ulrich - Vischer, Lukas: „... kitartóan részt vettek a közösségben...”. *Az egység útja az Újszövetségben és ma*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2004.

McGowan, Andrew B.: *Ancient Christian Worship. Early Church Practices in Social, Historical, and Theological Perspective*, Grand Rapids, Baker Academic, 2014.

Mitrovics Gyula: *Egyházi szónoklattan. Tekintettel a magyar egyházi beszéd irodalomra*, Debrecen, 1911.

Nebe, August: *Die evangelischen Perikopen des Kirchenjahres*, Wiesbaden, 1869.

Pap Ferenc: Textusválasztás és/vagy egyházi év, *Zsoltár XII*, 2005, 31-37.

Pap Ferenc: Az egyházi év fogalma és értelmezése, *Porta Speciosa III*, 2014, 37-50.

Pap Ferenc: *Az egyházi év*, Budapest, L'Harmattan, 2016.

Pap Ferenc: Istentiszteleti bibliaolvasási hagyományok a reformáció korában, in Lányi Gábor János (szerk.): *A reformáció örökségében élve. A reformáció hatása a teológiai oktatásra*, Budapest, L'Harmattan, 2018, 23-33.

Reumann, John: A History of Lectionaries: From the Synagogue of Nazareth to Post-Vatican II, *Interpretations: A Journal of Bible and Theology*, XXXI. évf., 1977/2, 116-130.

Rouwhorst, Gerard: The Bible in Liturgy, in James Carleton Paget (ed.): *The New Cambridge History of the Bible, vol. I.*, Cambridge University Press, 2013, 822-842.

Szetey Szabolcs: Korszakváltás-e a reformáció a prédikálás történetében? in Lányi Gábor János (szerk.): *A reformáció örökségében élve. A reformáció hatása a teológiai oktatásra*, Budapest, L'Harmattan, 2018, 71-79.

Vanyó László (szerk.): *Euszebiosz Egyháztörténete. Ókeresztény írók 4*, Budapest, Szent István Társulat, 1983.

Vanyó László (szerk.): *II. századi görög apologéták. Ókeresztény írók 8*, Budapest, Szent István Társulat, 1984.

Szerző: Balogh Dávid

KRE HTK, Hittudományi Doktori Iskola, Gyakorlati Teológiai Alprogram

II. évfolyam

Témavezető: Dr. Pap Ferenc egyetemi docens, KRE HTK, Újszövetségi Tanszék

e-mail: davidbalogh.91@gmail.com

1 Vö. Paul Glaue: *Die Vorlesung Heiligen Schriften im Gottesdienste*, Verlag von Alexander Dunckel, Berlin, 1907, 1-2., Mitrovics Gyula: *Egyházi szónoklattan. Tekintettel a magyar egyházi beszéd irodalomra*, Debrecen, 1911, 50-51., Bogár János: *Az egyházi évkör kialakulása és hatása az ígehirdetésre. Különös tekintettel a református keresztyén egyház istentiszteletére. Liturgikai tanulmány*, Debrecen, 1932, 95-97.

2 Irenaeus Dalmais: *The Liturgy of the Synagogue and the Christian Liturgy*, *Life of the Spirit*, XI. évf., 1956/11, 173.

3 John Reumann: *A History of Lectionaries: From the Synagogue of Nazareth to Post-Vatican II*, *Interpretations: A Journal of Bible and Theology*, XXXI. évf., 1977/2, 119.

4 Valeriy A. Alikin: *The Earliest History of the Christian Gathering. Origin, Development and Content of the Christian Gathering in the First to Third Centuries*, Leiden, Brill, 2010, 151.

Vö. Andrew B. McGowan: *Ancient*

Christian Worship. Early Church Practices in Social, Historical, and Theological Perspective, Grand Rapids, Baker Academic, 2014, 68-69.

5 Alikin: *The Earliest History*, 152.

6 Reumann: *A History of Lectionaries*, 119.

7 Meg kell említeni, hogy Alikin a Lk 4,16-19-et lukácsi teológiai kompozíciónak tartja, míg az ApCsel 13,15 szerinte csupán a lukácsi frázis, „a törvény és a próféták” része. Mind a kettő hely szerinte az első század végének keresztyén gyakorlatát tükrözi, ahol a prófétákat krisztológiai hangsúlyokkal olvasták az istentiszteleten. Alikin: *The Earliest History*, 152-153. McGowan felhívja a figyelmet rá, hogy mindkét helyen kitűnik az egész szituáció spontaneitása. Jézusnak „odanyújtották” Ézsaiás próféta könyvét felolvasásra, Pál pedig a felolvasások után beszédet, tanítást intézett az ott lévő gyülekezethez. McGowan következtetése szerint itt nem a szó szoros értelmében vett szombatnapi liturgiáról van szó, hiszen ott ezekre aligha lett volna lehetőség, hanem inkább egy liturgián kívüli, szombatnapi közösségi írástanulmányozás történt mindkét esetben. McGowan: *Ancient Christian Worship*, 70-71.

8 Reumann: *A History of Lectionaries*, 120.

- 9 Balla Péter: *Az újszövetségi iratok története*, Budapest, Károli Egyetemi Kiadó, 2008, 58. A könyv Szerzője Király Levente fordításában (lektorálta: Kendeffy Gábor) közli ezt a forrást.
- 10 Pap Ferenc: Istentiszteleti bibliaolvasási hagyományok a reformáció korában, in Lányi Gábor János (szerk.): *A reformáció örökségében élve. A reformáció hatása a teológiai oktatásra*, Budapest, L'Harmattan, 2018, 23.
- 11 Hafenscher Károly: *Liturgika. A keresztény istentisztelet protestáns megközelítésben, ökumenikus szellemben*, Budapest, Luther Kiadó, 2010, 157.
- 12 Alikin: *The Earliest History*, 147.
- 13 Uo., 148.
- 14 James Dunn: *Kezdetben volt az evangélium. Jézus, Pál és az evangéliumok*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2014, 27.
- 15 Alikin: *The Earliest History*, 149.
- 16 Gerard Rouwhorst: The Bible in Liturgy, in James Carleton Paget (ed.): *The New Cambridge History of the Bible, vol. I.*, Cambridge University Press, 2013, 827-828.
- 17 Christian Link - Ulrich Luz - Lukas Vischer: „... kitartóan részt vettek a közösségben...”. *Az egység útja az Újszövetségben és ma*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2004, 116-117.
- 18 Vö. Pap Ferenc: *Az egyházi év*, Budapest, L'Harmattan, 2016, 96.
- 19 Alikin: *The Earliest History*, 157.
- 20 Jusztinosz: I. Apológia 67.3. (ford.: Vanyó László), in Vanyó László (szerk.): *II. századi görög apologéták. Ókeresztény írók 8*, Budapest, Szent István Társulat, 1984, 118.
- 21 Jusztinosz: I. Apológia 66.3. (ford.: Vanyó László), in Vanyó László (szerk.): *II. századi görög apologéták. Ókeresztény írók 8*, Budapest, Szent István Társulat, 1984, 117.
- 22 Alikin: *The Earliest History*, 175.
- 23 Rouwhorst: The Bible in Liturgy, 841.

- 24 Euszebiosz: Egyháztörténet (ford.: Baán István), in Vanyó László (szerk.): *Euszebiosz Egyháztörténete. Ókeresztény írók 4*, Budapest, Szent István Társulat, 1983, 96.
- 25 Alikin: *The Earliest History*, 180.
- 26 Traiditio Apostolica XI. (ford. Erdő Péter), in Erdő Péter (szerk.): *Az ókori egyházfegyelem emlékei*, Budapest, Szent István Társulat, 2018, 138.
- 27 Alikin: *The Earliest History*, 180.
- 28 Rouwhorst: *The Bible in Liturgy*, 839.
- 29 Jules Baudot: *The Lectionary. Its Sources and History*, London, Catholic Truth Society, 1910, 9.
- 30 Vö. Pap Ferenc: Az egyházi év fogalma és értelmezése, *Porta Speciosa III*, 2014, 39.
- 31 Rouwhorst: *The Bible in liturgy*, 838.
- 32 Baudot: *The Lectionary*, 12.
- 33 Istentiszteleti és Szentségi Fegyelmi Kongregáció: *Homiletikai direktórium* (ford. Diós István), Budapest, Szent István Társulat, 2016, 43.
- 34 McGowan: *Ancient Christian Worship*, 100.
- 35 Baudot: *The Lectionary*, 15.
- 36 Dolhai Lajos: *Az ókeresztény egyház liturgiája*, Budapest, Jel Kiadó, 2017, 119.
- 37 Szetey Szabolcs: Korszakváltás-e a reformáció a prédikálás történetében? in Lányi Gábor János (szerk.): *A reformáció örökségében élve. A reformáció hatása a teológiai oktatásra*, Budapest, L'Harmattan, 2018, 77.
- 38 Rouwhorst: *The Bible in liturgy*, 833.
- 39 Rouwhorst: *The Bible in Liturgy*, 834.
- 40 Bogár: *Az egyházi évkör*, 104.

41 Rouwhorst: *The Bible in Liturgy*, 838-839.

42 A 20. századi magyar szakirodalmak (pl. Mitrovics: *Egyházi szónoklattan*, 52.; Bogár: *Az egyházi évkör*, 95.) többször is említenek egy bizonyos „Eklogadion gyűjtemény” nevű olvasmányrendet, melyet állítólag 450-ben zsinatilag fogadtak el és tettek kötelezővé. A probléma az, hogy ezt a 450-es zsinatot nem lehet meghatározni, és a korabeli forrásokban sem találunk még csak hasonló próbálkozásra sem bizonyítékot. Az évszámmal kapcsolatosan: jelenlegi ismereteink szerint 450-ben Claudianus Mamercus, a francia Vienne lelképásztora állított össze egy olvasmányrendet, mely nem volt kötelező érvényű, és nem is maradt ránk. August Nebe: *Die evangelischen Perikopen des Kirchenjahres*, Wiesbaden, 1869, 11-12. Elképzelhető, hogy egy félreértésről van itt szó, ugyanis az „Eklogadie” a német szakirodalmakban szereplő szakkifejezés, mely egyfajta lectio semi-continuát, azaz folyamatos, de megszakítható olvasási módszert takar. Vö. Gerhard Kunze: *Die Lesungen*, in Karl Ferdinand Müller - Walter Blankenburg (ed.): *Leiturgia. Handbuch des evangelischen Gottesdienstes. Band 2*, Kassel, Johannes Stauda-Verlag, 1955, 89.

43 Rouwhorst: *The Bible in Liturgy*, 838.

44 Renato de Zan: *Bible and Liturgy*, in Anscar J. Chupungco (ed.): *Handbook for Liturgical Studies, vol. 1. Introduction to the Liturgy*, Collegeville, The Liturgical Press, 1997, 46.

45 Pap Ferenc: *Textusválasztás és/vagy egyházi év, Zsoltár XII*, 2005, 35.